

HAMZA EI-İSFAHÂNÎ VE BÜVEYHÎLER (II)

Ahmet GÜNER¹

Hamza al-İsfahânî and the Buwayhids (II)

Abstract

In the first article which bears the same title of this one, it was become clear that Hamza al-İsfahânî, in his book *Târîh Sinî Mulûk al-Arz wa'l-Anbiyâ*, was based on the concept of the state (dawlat) when legitimating, historically and legally, the Buwayhid Dynasty which formed immediately after the Dailamit expansion in the tenth century and characterized the dynasty mentioned above as a Dailamit State (al-Dawlat al-Daylamiyya). According to him this state (Dawlat) was representing the transition of the state/dawlat from the Arabs to Iranians (the Aĵams) in the Islamic historical process. What is the real meaning of the describing of the Buwayhid Dynasty in this way by the famous historian who is at same time the contemporary of the early Buwayhid rulers? Or what did he mean by the phrase of "the transition of the state from the Arabs to Iranians/Acams)". On the other hand, Hamza al-İsfahânî, put forward his ideas about the Buwayhid Dynasty at the time they were taking different steps to legitimize their dynasty politically as well as legally. In this case, the question arises whether there was any relationship between the historian's ideas and Buwayhids' attempts toward the legalization their dynasty

In the present article it is aimed to find an answer all the above-mentioned questions related to the Hamza's ideas about the Buwayhid Dynasty. By doing this, the writer of these lines supposes that Hamza's point of view about Buwayhid Dynasty described in the previous article can be understood more clearly. In brief, the subject of the article is the examination of the background of Hamza al-İsfahânî's ideas related to the Dynasty. Firstly, the meaning of the concept of state (dawlat) in İslamic history and al-İsfahânî's attitude toward this concept will be discussed. Secondly, the early Buwayhid rulers' attempts to legitimize their sovereignty legally and politically in İslamic History will be studied. Finally, by making a comparison between two side's attitudes mentioned above, it will be tried

¹ Doç.Dr. , D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

to reach an explanation or a disclosure pertaining to the background of the al-İsfahânî's ideas about the dynasty under consideration.

Anahtar Kelimeler

Hamza el-İsfahânî, Büveyhîler, Deylemliler, Devlet, Hanedan.

“Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)” başlıklı ilk makalede Hamza el-İsfahânî, dilci ve tarihçi yönleriyle ele alınmış ve özellikle de onun *Tarih*'inin Deylemli Büveyhîler'e dair sayfa ve satırlarının bir analizi yapılmıştı. İncelemenin sonunda ise, dil ve tarih alanlarına yaptığı katkılarla dördüncü/onuncu asrın önde gelen ve kalıcı tesirler bırakan bir bilgini olduğunu gösteren Hamza el-İsfahânî'nin, Büveyhîler'i o zamana kadar ortaya çıkan herhangi bir hanedan olarak değil, Emevîler ve Abbasîler gibi bir *devlet* gibi konumlandığı ve böylece diğer tarihçilerden farklı bir tarih görüşü sergilediği ortaya çıkmıştı. Bir başka ifade ile, ona göre, Abbasîler'in gerçek devlet olma niteliğini kaybetmelerine bağlı olarak teşekkül eden Büveyhîler, mensup oldukları zümrenin adıyla bir *Devlem Devleti* idi ve bu devlet, 'devletin Arap'tan Acem'e geçişini' temsil etmekteydi. Kısaca ortaya çıkan, bu ünlü tarihçinin Büveyhîler'i tarihî ve hukukî olarak temellendirirken *devlet* kavramından hareket ettiği idi. Onun Büveyhîler'i bu şekilde nitelendirmesinin anlamı neydi? Ve “Devletin Arap'tan Acem'e geçişi” ile ne denmeye çalışılıyordu? Diğer taraftan, Hamza el-İsfahânî, aynı zamanda çağdaşı olan Büveyhîler hakkındaki görüşünü, onların, hanedanlarına siyasî-hukukî bir meşruiyet kazandırma yönünde değişik adımlar attıkları bir zamanda serdetmiştir. Bu da, tabii olarak, adı geçen tarihçinin işaret edilen düşüncesi ile onların attıkları adımlar arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı sorusunu akla getirmektedir.

İşte, aynı başlığı taşıyan elinizdeki makale, bu sorulara cevap arama amacıyla kaleme alınmıştır. Böyle yapmakla önceki makalede ortaya konan Hamza'nın Büveyhîler hakkındaki bakış açısının daha açık bir şekilde anlaşılacağı düşünülmektedir. Kısaca araştırmanın hedefi, Hamza'nın Büveyhî görüşünün arkaplanını irdelemekten ibarettir. Önce *devlet* kavramının İslâm tarihsel sürecinde kazandığı anlam içeriği/haritası ve Hamza'nın bu kavram karşısındaki tutumu ele alınacak, ardından da ilk Büveyhîler'in hâkimiyetlerini siyasî-hukukî olarak temellendirme/meşrulaştırma yönündeki çabaları dikkate sunularak, adı geçen tarihçinin görüşü ile mukayese edilecek ve böylece bir kanaate varmaya çalışılacaktır.

1. Devlet Kavramı ve Hamza el-İsfahânî

Madelung'un,² Büveyhîler'le ilgili bir makalesinde de değindiği gibi, *devlet* kavramı kök olarak, dönmek, bir halden bir hale inkılâb etmek, tedavül etmek, tedavül eden şey, özellikle de mal ve hakimiyetin tedavülü ve nöbetleşe olarak bir kere buna, diğer defa şuna ait olması, talihin değişmesi anlamlarına gelmektedir.³ Kelime erken kullanımında başarı zamanı, üstünlük veya göreve gelme anlamlarını ifade etmekteydi. Bu kavram ancak Abbasî ihtilali sırasında özel politik bir anlam kazandı. Artık bu zamandan itibaren Abbasîler'in başarı devresi manasında kullanılmaya ve onların yönetime gelmelerini, hakimiyetlerini ve devletlerini ifade etmeye başladı.⁴ Nitekim Abbasîler'in ilk zamanlarında, Abbâsi hareketi ve Abbasî döneminin başlamasıyla ilgili kitaplar, Kitâbü'd-Devle unvanı altında yazılmaya başlandı. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih İbnü'n-Nettâh, İbnü'n-Nedîm (385/995)'e göre, "Devlet ve Haberleri"(ed-Devle ve Ahbâruhâ) hakkında ilk eser kaleme alan kişidir.⁵ Bir diğer isim de Kitâbü'd-Devle adlı bir eseri bulunan Benî Nasr b.Kuayn'dan el-Hasan b.Meymûn'dur. İbnü'n-Nedîm'in bu zatın İbnü'n-Nettâh'ın hocası olduğunu söylemesi dikkate alındığında, onun bu konuda ilk adımı attığı daha doğru görünmektedir.⁶ Bunları başkaları takip etti. Abbâsiler'in aşırı taraftarı bir fırkanın (Râvendîyye) kurucusu er-Râvendî, Abbâsi devleti hakkında iki bin varak olduğu söylenen Kitâbü'd-Devle'yi kaleme aldı. er-Râvendî, kendilerini "devlet'e (Abbâsî devletine) nispet edip "devletin çocukları" (Ebnâü'd-Devle) adını alan taraftarlarına bu kitabı Bağdat'ta, Bâbü'ş-Şâm mescidinde okuturken, caminin diğer bir köşesinde de meşhur Hanefî hukukçusu ve Ebû Hanîfe'nin ünlü öğrencisi Muhammed b.el-Hasan eş-Şeybânî (189/804) talebelerine ders vermekteydi.⁷ Yine el-Medâinî Ebü'l-Hasan Ali b.Muhammed (215/830)'in Kitabü'd-Devle'si,⁸ Heysem b.Adî Ebû Abdurrahmân el-Heysem es-Se'lâ

² W. Madelung, "The Assumption of the Title Shâhânshâh By the Bûyids and "The Reign of the Daylam (Dawlat Al-Daylam) I", *JNES*, 28 (1969), s. 95.

³ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut trz., XI, 252, 253.

⁴ Madelung, "The Assumption...I", s. 95-96.

⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut trz., s. 156; Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 89.

⁶ İbnü'n-Nedîm, s.158; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 89.

⁷ Hatta Râvendî'nin öğrencilerinin ders ortamına uygun olmayan davranışları yüzünden İmâm-ı Muhammed'in başka bir mescide geçmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Bkz., İbnü'n-Nedîm, s. 157, 287.

⁸ İbnü'n-Nedîm, s. 150.

(270/883-884)'nın Kitabü'd-Devle'si⁹ ve Ebû İshâk İbrahim b. el-Abbâs b. Muhammed b. Sûl (176-243/792-857)'un Kitabü'd-Devle'si¹⁰ aynı gele-
neğin diğer örneklerini teşkil etti.

Böylece *devlet* denildiğinde Abbâsî devleti/hilâfeti akla gelir oldu. Devlet kelimesi ile Abbâsî hilâfeti o kadar özdeşleşti ki, bilginler eserlerinde olay ve kişilerle ilgili takribî bir tarih vermek istedikleri zaman bazen Abbâsî ismini kaydetmeye gerek duymaksızın fakat zihinde onu kastederek "devlenin başlangıcında" (fî Sadri'd-Devle) gibi ifadeler kullanmışlardır.¹¹ Fakat Abbâsî devletini ifade etmek üzere *devlet* kelimesi yukarıda belirtildiği şekilde kullanıldığı gibi,¹² ed-Devletü'l-Abbâsiyye¹³ ed-Devletü'l-Hâşimiyye¹⁴ ed-Devletü'l-Mübâreke,¹⁵ Devletü Benî Hâşim veya Devletü Beni'l-Abbâs¹⁶ gibi isim ve sıfat tamlaması biçiminde de sık sık kullanıldı.

Ne var ki, Abbâsiler devrinde çok geçmeden kavramın bir başka kullanımı ortaya çıktı. Yıldızların milletlerin kaderlerinde etkili olduğunu ileri süren müneccimler/astrologlar, bu kelimeyi bir başka anlamda kullandılar. Onlar tarihe değişik milletlerin ve dinlerin sırayla üstünlük elde edip hâkimiyet kurdukları dönemlerin birbirini izlediği bir süreç olarak bakıp değerlendirdiler. Bu üstünlük ve hâkimiyet dönemlerine *devletin* çoğulu olan *diivel* kelimesi ile atıfta bulundular. Astrologların kullanımında *devlet* kavramı hanedanları değil, genellikle milletler (Devletü'l-Arab, Devletü'l-Fürs gibi) veya dinleri (Devletü'l-İslâm, Devletü'l-Mecûs gibi) ifade etmek üzere sınırlandırıldı. Hilâfette somut olarak tezahür eden Müslüman Arap hakimiyetini gücendiren/kızdıran ve İran/Pers hakimiyetinin geri gelmesi için yıldızları araştıran bu astrolojik eğilimler, İran'lı çevrelerde yaygındı. Örneğin bu terim Maşallâh (yaklaşık 200/815) tarafından bu anlamda kullanılmıştır.¹⁷

⁹ İbnü'n-Nedim, s. 145.

¹⁰ Adı geçen, Türk asıllı olup Abbâsî bürokrasisinde Divanü'r-Resâil başkanlığına kadar yükselmiş ve bu görevi uzun süre devam ettirmiştir. Bkz., İbnü'n-Nedim, s. 176. İbnü'n-Nedim onun eserini bir başka yerde (bkz., s.482) "Kitâbü'd-Devleti'l-Abbâsiyye" olarak kaydetmektedir. Ayrıca bkz., Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut trz., I, 42.

¹¹ İbnü'n-Nedim, s. 412, 413. Böyle durumlarda bazen "Abbâsî" kelimesi de yer almıştır: "Abbâsî devletinin başlangıcında bir adam zuhur etti..." gibi. Bkz., İbnü'n-Nedim, s. 482.

¹² es-Sâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl, *el-Muhtâr min Resâili Ebî İshâk es-Sâbî*, Baabda-Lübnân 1898, s. 150, 176.

¹³ es-Sâbî, *Resâil*, s. 217, 239; İbnü'n-Nedim, s. 12, 32, 191, 207, 473, 482, 483.

¹⁴ es-Sâbî, *Resâil*, s. 241; İbnü'n-Nedim, s. 314.

¹⁵ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Trk. Çev., Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 215,

¹⁶ İbnü'n-Nedim, s. 153, 472.

¹⁷ Madelung, "The Assumption...I", s. 96.

Adı geçen müellif, bu konuda Kitâbü'd-Düvel ve'l-Milel'i kaleme almıştır.¹⁸ İbn Hibinitâ tarafından nakledilen bir rivayette Maşallâh, Jupiter ile Sa-türn'ün onuncu birleşiminde *devlet* ve *memleketin*/ülkenin Emevîler'den Abbâsiler'e geçtiğini söyler ve birleşimin yay burcuna geçişinin ardından onuncu yılda ise *devletin* Arap'tan doğudaki bir kavme geçeceği kehanetinde bulunur.¹⁹

Devlet teriminin bu iki kullanımı, Büveyhîler'in ortaya çıktığı dördün-cü/onuncu asırda yaygındı. Yalnız şunu söylemek gerekir ki kavram, Dört Halife ve Emevîler devrinde kullanılmadı ve bu durum Büveyhîler'e kadar genellikle böyle devam etti. Ne Abbasîler devrinde ortaya çıkıp onu tanıyan (Ağlebîler, Tolunîler, İhşîdîler, Saffarîler Samanîler ve Hamdanîler gibi) ne de tanımayan mahallî/otonom hanedanlardan (Sünnî İspanya Emevîleri, Şîa'ya mensup İdrisîler, Bahreyn Karmâtîleri ve Taberistan Alevîle-ri/Zeydîleri ve Hâricî Rüstemîler gibi) hiçbiri, *devlet* olduklarını iddia etme-diler. Bunun tek ististanı Fâtımîler idi. Abbasî devletinin/hilâfetinin ayağını kaydırıp yerine geçme hususunda kuvvetli bir istek duyup bunu gerçekleştirmek için azami gayret gösteren Fatımîler, gerçek hilâfeti temsil ettikleri iddiasıyla ortaya çıkışlarından itibaren kendilerini *devlet* olarak konumlan-dırdılar. Fatımîler'in en önemli bilginlerinden, Şîî-İsmailî fıkhnın kurucusu ve aynı zamanda felsefeci Kâdî Nu'mân (363/974), İsmâilî hareket ile Fâtı-mîler'in ortaya çıkışının tarihiyle ilgili olarak kaleme aldığı eserini, Abbasî tarihi hakkında yazılan *devlet kitaplarını* taklit ederek Kitâbü İftitâhu'd-Da've ve İbtidâü'd-Devle (346/957'de yazıldı) şeklinde isimlendirmiştir.²⁰

Dörüncü/onuncu asırda yaşayan bir bilgin olan Hamza'nın Tarih'inde *devlet* kavramının yukarıda belirtilen anlamlarının her ikisi de yer almakta-dır. İkiyle ilgili olarak Hamza bir çok yerde *devlet* kavramını Abbâsi hilafeti-ni ifade edecek şekilde kullanır. Bazen bu kullanım "Devletü Beni'l-Abbâs",²¹ "ed-Devletü'l-Abbâsiyye"²² terkiplerinde olduğu gibi açıkça, bazen

¹⁸ İbnü'n-Nedîm, s. 382.

¹⁹ İbn Hibinitâ, *Kitâbü'l-Muğnî*, varak: 217, 218 (Madelung, "The Assumption...I", s. 96, 51.dipnottan naklen).

²⁰ Krş., Madelung, "The Assumption...I", s. 95, 96; Fyze, "Nûmân", İslam Ansiklopedisi (M.E.B.), IX, 349-350. Öyle anlaşılıyor ki, Fâtımîler'in kendilerini "hilâfet" olarak konum-landırmaları, Endülüs Emevîler'ini harekete geçirerek onların da "hilâfet" iddiasında bu-lunmalarına neden olmuştur. Endülüs Emevîleri, kuruluşundan itibaren Abbasî hilafetini tanımamalarına rağmen sadece "emir" unvanıyla yetindikleri halde, III.Abdurrahmân (300-350/912-961) zamanında 316/929 yılından itibaren *Emîrü'l-Mü'minîn* unvanını kullanmaya başladılar. Bkz., S.Muhammed İmâdüddîn, *Endülüs Siyasi Tarihi*, Çev., Yusuf Yazar, An-kara 1990, s. 179.

²¹ Hamza el-İsfahânî, s. 164.

de “min Ledün Sadri’ d-Devle...” (devle’nin başlangıcından itibaren...) ²³, “A’dâü’ d-Devle (devlenin düşmanları)”, “Sâhibü’ d-Devle” (devletin öncüsü/desteği), “Nâkilü’ d-Devle” (devleti Emevîler’den Abbasîler’e nakleden) ²⁴ örneklerinde olduğu gibi Abbâsî adını zikretmeden, fakat onu kastederek kullanır.

Kavramın ikinci anlamıyla kullanılmasına gelince, Hamza el-İsfahânî’nin de ilm-i nücümle uğraşanların yaklaşımına benzer şekilde düşündüğü anlaşılmaktadır. O da *tarihi* politik bir süreç olarak görür ve bu süreçte değişik milletler birbirlerini izleyerek ve ardışık olarak üstünlüğü/hakimiyeti elde edip yekdiğerlerine devrederler. O Tarih’inin önsözünde böyle bir tarih görüşüne sahip olduğunu gösterecek şekilde “...Bir takım milletlerin *devletlerinin* (Düvel), hakimiyet zamanlarının sona ermesi sırasında diğer kavimlerin *devletlerinin* gelmesiyle ortadan kalktığını...” belirtir. ²⁵ Böyle bir tarih görüşüne uygun olarak o, Sasanîler’in kurucusu Erdeşîr’in zuhuruyla Farşlılar’ın/İranlılar’ın *devletlerinin* geri döndüğünü söyler, ²⁶ Fûrs/İran *devletlerinin* son bulmasından bahseder (İnkizâü Düveli’l-Fûrs) ²⁷ ve astronom ve müneccim Ebû Ma’ser (272/886)’in, *devletin* vaktiyle İran’dan (Fûrs) Arab’a geçişi ve Araplar’ın hakimiyetinin/devletin batı topraklarından itibaren zayıflamaya başlayacağına dair astrolojik izahını aktarır ve bununla, öyle görünüyor ki, kendi zamanında bu zayıflamanın sonucunu verdiğini, yani Arap-Abbâsî hakimiyetinin etkin varlığının son bulduğunu söylemek ister. ²⁸ Benzer şekilde o bir çok yerde *Devletü’l-İslâm* kavramına yer verir ve bununla İslâm hakimiyet çağını/İslâm tarihsel sürecini kasteder: “Devletü’l-İslâm zamanında” ²⁹ “Devletü’l-İslâm’ın gelişinden önce” ³⁰, “Devletü’l-İslâm’dan önce” ³¹, “Devletü’l-İslâm’da” ³² ifadelerinde olduğu gibi. Fakat o, İslâm’ın diğer din ve şeriatlar üzerine hakim

²² Hamza el-İsfahâni, s. 180.

²³ Hamza el-İsfahâni, s. 158.

²⁴ Hamza el-İsfahâni, s. 164, 165.

²⁵ Hamza el-İsfahânî, s. 6 (Müellifin kendi ifadesi şöyledir: “...İntisâhu Düveli Ba’zihim ‘İnde İntihâi Zemânihim bi İkbâli Düveli Kavmin Âhefn”).

²⁶ Hamza el-İsfahânî, s. 21.

²⁷ Hamza el-İsfahânî, s. 17.

²⁸ Hamza el-İsfahânî, s. 124.

²⁹ Hamza el-İsfahânî, s. 27.

³⁰ Hamza el-İsfahânî, s. 100.

³¹ Hamza el-İsfahânî, s. 109.

³² Hamza el-İsfahânî, s. 155.

olacağına dair ortaya konulan astrolojik işaretleri naklettiği halde³³ *Devletü'l-Mecûs* ifadesine İslâm'dan önceki olaylarla ilgili olarak bile yer vermez ve yukarıda belirtilen eski İran tarihsel çağına, bu dönemi hakim kavim ve milliyetle ifade eden *Devletü'l-Fiirs* ifadesiyle atıfta bulunur. Burada o sanki, artık bundan böyle *devlet*in milletler/kavimler arasında el değiştireceğini, fakat artık *İslâm devletinin*/tarihsel çağının son bulmayacağını söyler gibidir.

Devlet kavramının geçirdiği değişim çizgisi ile özellikle Hamza'nın bu kavrama yönelik yaklaşımına dair yukarıda ortaya konulan çerçeve, adı geçen müellifin Deylemliler'i ve onların en önemli temsilcisi olan Büveyhîler'i neden *devlet* olarak konumlandığını göstermektedir. Anlaşıldığı gibi o aslında kendi zamanında bu kavramla ifadesini bulan bir tarih görüşü veya tezinden hareket etmektedir ki, bu tez, yukarıdaki izahlardan anlaşıldığı gibi, kısaca tarihin, *devlet* ve hakimiyetin milletler arasında el değiştirdiği bir politik süreç olduğu varsayımdır. *Devlet* veya çoğul olarak *düvel* işte tarihteki bu el değiştirmeyi ve siyasi hakimiyetin ardışıklığını ifade eden bir kavram olmaktadır. İşte anlam içeriği böyle olan *devlet* kavramını Hamza, Deylemliler/Büveyhîler için kullanmış olmakla esasen Deylemliler'in/Büveyhîler'in yeni bir *devlet* olarak ortaya çıktığını ve bu nedenle Abbasî devleti'nin ve onun şahsında temsil edilen *Devletü'l-Arab*'ın artık tarihsel ömrünü tamamladığını söylemiş ve Abbasîler'in *devlet* olma niteliğine bir meydan okumada bulunmuş olmaktadır. Yeni *devlet*in sahipleri, birinci makalede üzerinde durulduğu gibi, artık Acemlerdir ve Acemler'le Hamza'nın kastettiği, kendi zamanında iktidarı ele geçiren Deylemliler, yani Büveyhîler'dir. Acem kelimesi aslında Arap olmayan kavimleri kapsasa da Hamza bununla eski İran'ı (ve büyük bir ihtimalle onun en büyük devlet gücü olan Farsîler'i) kastetmiş olmalıdır. Bunun nedeni ilk makalede üzerinde durulduğu gibi Hamza'nın bir İran milliyetçisi olması, diğeri de belki bundan daha önemli olarak, yukarıda belirtildiği gibi, *devlet* kavramının İran'lı çevrelerde daha çok *Devletü'l-Arab*'ın *Devletü'l-Fiirs*'e intikali olarak anlaşılmasıdır. Denilebilir ki Hamza, bir İran milliyetçisi olarak Deylemliler/Büveyhîler'de Eski İranlılar/Farsîler'in yeniden zuhurunu görmek istemiştir. Deylemliler, milliyet itibarıyla Farsî olmasalar da, İran coğrafyasından çıkmış bir kavim idiler. Bu özellikleriyle onlar özellikle de liderleri, ilk ortaya çıktıkları devrede (ki Hamza eserini bu dönemde kaleme almıştı) İran tarih, coğrafya ve kültürünün bir parçası olarak kendilerini eski İran'ın Farslı krallarının takipçileri görmekteydiler; esasen Büveyhîler de

³³ Hamza el-İsfahânî, s. 123.

dahil Deylemli liderler, ileri de görüleceği gibi, eski İran'la ve Sasanîler'le kendilerini bir şekilde ilişkilendirmişlerdi. Fakat tarih görüşü dikkate alındığında, Hamza'ya göre, *Deylem devleti*, Arap tarihsel çağının sonu olsa da İslâm tarihsel çağının sonu değildi. *Devlet* kavramı bazı çevrelerce milletler yanında dinlerin de üstünlükte belli bir sırayı izledikleri anlamını taşıdığı öne sürülmüşse de yukarıda ortaya konan analizlerden ortaya çıkmaktadır ki, Hamza İslâm'ın üstünlüğünün ebedi olarak devam edeceğini varsaydığından bu noktada eski İran'ın hem devlet hem de din (Mecusilik) olarak geri döneceği beklentisinde olan aşırı İran'cı Şuubiyye'den ayrılmıştır.

2. İlk Büveyhîler'in Hakimiyetlerini Meşrulaştırma Çabaları ve Hamza el-İsfahânî

Hamza el-İsfahânî'nin *devlet* kavramına dayanarak Büveyhîleri tarihî ve siyasî açıdan konumlandırma denemesinin içerik ve amaç olarak neyi ifade ettiğini ortaya koyduktan sonra, şimdi, bu kavramda çerçevesini bulan tarih görüşü ve bunun onun Tarih kitabında yer alması, bütünüyle bir entelektüel etkinlik midir, yoksa aynı zamanda adı geçen hanedan mensuplarının amaç ve eylemleriyle ilişkili bir çaba mıdır sorusunu sorabiliriz. İlk bakışta sorunun birinci kısmına olumlu cevap vermek mantıklı olabilir. Hamza el-İsfahânî, Abbâsiler'in hızlı bir çöküşe gittiğini ve Bağdat da dahil, önemli Abbâsi topraklarının Deylemliler'in ve onların şahsında Büveyhîler'in eline geçtiğini görünce, böyle bir düşünce ve yoruma yönelmiş olabilir. Ne var ki, Deylem yayılışının önemli bir aşaması olarak ortaya çıkan Büveyhî hanedanının ilk hükümdarlarının, iktidarlarını siyasî-hukukî olarak tanımlama ve tahkim etme yönünde attıkları adımlar dikkate alındığında, olup bitenlere şahitlik eden Hamza el-İsfahânî'nin bu yaklaşımının adı geçen hanedan mensuplarının söz konusu teşebbüs ve uygulamaları ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkiyi daha açık olarak ortaya koymak için Deylemli Büveyhîler'in hakimiyetlerini temellendirme yolundaki gayretlerini bazı önemli yönleriyle ortaya koymak gerekmektedir.

İlk makalede üzerinde durulduğu gibi, Taberistân'daki Ali Oğulları (Aleviyye) yönetiminin yıkılışının ardından başlayan Deylem yayılışı sonunda Fârs, Cibâl/kuzey-batı İran ve Bağdat-Irak gibi İslam dünyasının merkezi kısımlarına yayılan bir hanedan olarak Büveyhîler, hakim oldukları topraklarda bir meşruiyet sorunu ile karşılaştılar. Onların bu soruna çözüm üretme yönünde attıkları adımlar, önemli ölçüde zamanın şartları ile kendilerinin ve kurdukları hanedanın bazı niteliklerinin gerektirdiği şekillenmeler içinde gerçekleşti ve bir takım farklı arayışları temsil etti. Anavatanlarında (Deylem) Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup olan ve hanedanı kurduktan son-

ra da zaman içinde bir ölçüde İmâmiyye'ye (İsnâaşeriyye) meyleden Büveyhîler, bu dini fırkalara mensup zümrelerin kendilerinden beklediği gibi bir Şîf hilafet kurarak meşruiyetlerini buna dayandırma yoluna gitmediler. Büveyhîler bilindiği gibi Bağdat'ı ele geçirip Abbâsi hilâfetini vesayetleri altına aldıktan sonra bir Şii hilafet kurmanın imkân ve şartlarını aradılarsa da sonunda bunun gerçekçi bir çözüm olmadığına karar vererek, daha ilk kuruluşlarında yaptıkları gibi, yaptırım gücünü hemen hemen tamamen kaybetmiş Abbâsi hilafetine biat ettiler ve böylece Şîf bir hanedan oldukları halde Sünnî hilafet sistemi içinde kalmaya karar verdiler. Esasen bu hanedanın hemen hemen tüm hükümdarlarının kullandıkları lakaplar da bunu göstermektedir. Konuyla ilgili olarak ilk Büveyhî emirlerinin lakaplarını hatırlatmak yeterlidir: İmâdü'd-Devle (devletin direği), Rüknu'd-Devle (devletin köşe taşı), Muizzü'd-Devle (devleti güçlendiren) Adudü'd-Devle (devletin pazusu/yardımcısı) vd. Burada *devletle* kastedilenin Abbâsi devleti olduğu ve bu unvanların Abbâsi halifeleri tarafından verildiği dikkâte alınmalıdır.³⁴

Ne var ki, Büveyhîler, yönettikleri ülkelerdeki Sünnî çoğunluğun gözünde meşruiyetlerini bir ölçüde sağlayan bu adımla iktifa etmediler ve kendileri için yeni ve ikinci bir meşruiyet temeli arayıp bulmaya çalıştılar. Bu hanedan mensupları eski İran-Sasanî hükümdarlık anlayışına ilgi gösterdiler. Onlar, bu ilgilerinin önemli bir tezahürü olarak, Sasanîler'in hükümdarlık anlayışının simgesi olan ve İslâm çağının başlamasıyla birlikte ortadan kalan "Şâhânşâh" unvanını yeniden ortaya çıkararak kullandılar. Bu unvan adeta bu hanedanın tarihteki ayırt edici özelliği oldu. Son Büveyhîler'in çağdaşı Gazneli tarihçisi el-Beyhakî (470/1077) Büveyhîler'i "eş-Şâhânşâhiyye" olarak isimlendirmesi bunun açık delilidir.³⁵ Üç asır boyunca İslâm'a direnen ve ancak üçüncü/dokuzuncu asırdan itibaren Şîf-Zeydî imamlar eliyle İslâm'ı kabul eden Deylemliler arasında eski İran'a dair bilincin canlı kaldığı anlaşılmaktadır. Eski İran temelinde bir devlet olma iddiası ile bu unvanın kullanılması ve ona verilen önem, zaman içerisinde farklılık gösterdi. Bundan dolayı en azından tarihçi Hamza el-İsfahanî'nin hayatta olduğu devreyi de kapsayacak şekilde ilk Büveyhî hükümdarlarının bu konudaki tavırlarını analiz etmek gerekir.

Eski İran'a ve onun hükümdarlık anlayışına ilk olarak alaka duyanlar esasen Deylem yayılışının ilk liderleri idiler ve Büveyhîler de biraz farklı bir

³⁴ Bu konu şu eserde genişçe ele alınmaktadır: Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîf-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999, s.18 ve devamı.

³⁵ el-Beyhakî, Ebul-Fazl, *Târîhu'l-Beyhakî*, Arapçaya çev., Yahyâ el-Haşşâb ve Sâdık Neş'et, Beyrut, 1982, s. 39.

şekilde de olsa onların izinden gitmişlerdi. Bundan dolayı konunun bir bütünlük içinde ortaya konulması için Bûveyhîler'in seleflerinden başlamak daha uygun görünmektedir. Bu konuda ilk adım Deylem yayılışının başlatıcısı Esfâr b.Şîrveyh tarafından atılmış görünmektedir. Mes'ûdî'ye (346/947) göre İslâm'a inanmayan Esfâr, 317/929'da Taberistân, Cürcân, Rey ve diğer Cibâl vilayetlerini ele geçirerek ilk büyük başarılarını kazanınca, başına bir taç giyip Rey'de altından bir tahtta oturmak suretiyle bir krallık kurmak ve Abbasî hilâfeti ile diğer güçlere savaş açmak istemişti.³⁶ Onu öldürüp Deylem liderliğini ele geçiren Merdâvîc b.Ziyâr'ın da benzer şekilde hareket ettiği ortaya çıkmaktadır. Merdâvîc'in, iktidarının son yıllarında artan gücüne paralel olarak, eski İran'ı canlandırmak ve Abbasî devletini ortadan kaldırmak hayaline kendini iyice kaptırıldığını ve hatta bunun için değişik teşebbüsler içine girdiğini gösteren bilgilerle karşılaşmaktayız. Gerek çağdaş ve gerekse sonraki tarihçiler, Merdâvîc'in eski İran'a olan eğilimleriyle bunlara dayanan planları hakkında bilgi vermektedirler. Sûlî (335/947), Mes'ûdî (346/947), Miskeveyh (421/1030) ve İbnü'l-Esîr (630/1232) gibi tarihçiler, onun, açıkça Abbasî devletini yıkıp eski Pers devletini yeniden ihya etmek için planlar yaptığından bahsetmektedirler. Mes'ûdî'ye göre o, İsfahan'da altından bir taht üzerine oturmuş ve Kisra Enuşîrvân'ın tacı modelinde bir taç yaptırmıştır. Sûlî'nin kaydettiğine göre, o, "Arap devletini (Abbasî hilâfeti) yıkıp Eski İran devletini yeniden kuracağım" demiştir. Yine Mes'ûdî'ye göre o, İsfahan'da yeni bir din ve yeni bir saltanat tahtı kurulacağı beklentisi içinde bulunan müneccimlerle kendi yakın adamlarının, adı geçen şehirde zuhur edip bütün dünyaya hakim olacak ve soyundan kırk hükümdar gelecek olan "Ayakları sarı (Musferru'r-Ricleyn) kral" diye tarif ettikleri kişinin kendisi olduğunu iddia etmiştir. Miskeveyh'in, Merdâvîc'in saray çevresine mensup Ebû Mahled'den naklettiğine göre o, Bağdat'a yürümek ve burada taç giymek için 323/934-935 yılı kış mevsiminin geçmesini beklemekteydi. Hatta o bunun için atlı birliklerinin çoğunu Ahvaz valisi Şîrac'a göndermeği tasarladı. Diğer taraftan o, kisra sarayının (Îvânu Kisrâ) kendisi için ikametgâh olarak hazırlanmasını ve buranın İslâm'dan önceki şekline uygun olarak restore edilmesini emretti. İbnü'l-Esîr ise Sasanîler'in başşehri Medâin ile kisraların saraylarını yeniden inşa ettirmek ve Irak'a hakim olmak isteyen Merdâvîc'in, bu amacına ulaştıktan sonra eski İran hükümdarları gibi kendisini *Şâhânşâh* ilan etmeyi düşündüğünü kaydetmek-

³⁶ el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b.Alî, *Mürâcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Mısır 1384/1964, IV, 374; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Alî b.Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, Beyrut 1399/1977, VIII, 192.

tedir.³⁷ Fakat onun İsfahan'da eski İran bayramlarından Sezâk'ın kutlanması sırasında hizmetinde bulunan bir grup Türk askeri tarafından düzenlenen bir suikastla ansızın katledilmesi (Rebûlevvel 323/Şubat 935), sadece kendisinin değil, hayallerinin de sonu oldu. Onun ölümü, Bağdât Abbâsî sarayında inşad edilen bir şiirde Mecûsîlik ateşinin sönməsi olarak değerlendirilmiştir.³⁸

İlk Büveyhîler'e gelince bu konuda bir yönüyle seleflerinin izinden gitmiş olsalar da, onların ortaya koydukları tavır ve attıkları adımlar, ayrı tarihsel şartlar gereği hem şekil ve hem de içerik olarak farklılık gösterdi ve tedrici bir çizgi izledi. İlk adım, hanedanın kurucusu İmâdü'd-Devle (322-338/934-049) tarafından atılmış görünmektedir. Nüveyrî (733/1332)'nin kaydettiğine göre o, Büveyhîler'in Fârs şubesini kurmasının üzerinden üç yıl geçtikten sonra, "325/936-937 yılında, *Şâhânşâh* unvanını aldı; başına kıymetli taşlarla süslü altından bir taç giydi ve bir taht üzerine oturdu".³⁹ Onun 338/949 yılında vefat etmesinin ardından hanedanın en büyük hükümdarı olarak kabul edilen Rüknu'd-Devle (323-366/935-977)'nin de onun yolunu takip ederek bu unvanı kullandığı ortaya çıkmaktadır. Buna dair belge onun 351/962 yılında Muhammediyye (Rey)'de bastırıldığı gümüş bir hatıra paradır. Bu paranın arka yüzünde Rüknu'd-Devle, başında tacı olduğu halde bir Sasânî hükümdarı gibi resmedilmiş ve resmin her iki yanında Pehlevice "Şâhânşâhın şanı artsın" ifadesine yer verilmiştir.⁴⁰ Eski İran devlet modeline karşı gösterilen ilgiyi açıkça yansıtan bu adımların, Abbâsî hilafeti karşısında bağımsızlık işareti taşıması yanında başka hedefleri de vardı. Büveyhî hanedanının ağırlıklı askeri gücünü temsil eden Deylemli zümreler üzerinde otorite tesisi ile diğer küçük Deylemli hanedanlar arasında öne çıkmak arzusu bunlardan bazılarıdır. Fakat ne resmî yazışmalarında ne de ülkenin her tarafında basılıp yayılan sikkelerde bu unvanı kullanmadıkları dikkate alınca, bu iki hükümdarın oldukça temkinli hareket ettikleri, unvanın kulla-

³⁷ es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ, *Ahbârü'r-Râdî-Billâh ve'l-Muttakî-Lillâh min Kitâbi'l-Evrâk*, nşr., Heyworth Dunne, Beyrut trz., s. 20, 62; el-Mes'ûdî, IV, 382; Miskeveyh, *el-Kısmü'l-Ehîr min Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, nşr., H.F.Amedroz, D.S.Margoliouth, *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (içinde), London 1921, I, 316, 317, 318; İbnü'l-Esîr, VIII, 302; Madelung, "Assumption...I", 86, 87, 88; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîr-Sımmî Siyâseti*, s.187.

³⁸ es-Sûlî, s. 22.

³⁹ en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Mısır 1405/1985, XXVI, 174.

⁴⁰ George C.Miles, "A Portrait of the Buyid Prince Rukn al-Dawla", *ANSMN*, XI (1964), s. 283-285.

nılmasına şiddetle karşı olan Abbâsi hilafetiyle Sünni çoğunluk ve diğer dinî zümreleri gücendirip kızdırmamaya gayret ettikleri açıkça görülmektedir.

Sasanî devet modeline büyük ilgi ve bunu Bûveyhî hanedanı için ikinci bir meşruiyet temeli yapma konusunda çok daha güçlü adımlar, hanedanın ikinci nesil hükümdarlarından Adudü'd-Devle (338-372/949-983) tarafından atılmıştır. Bu husustaki tavır ve hareketleri belli bir tedricilik içeren Adudü'd-Devle, amcası İmâdü'd-Devle'nin varisi olarak Fârs'da tahta çıktıktan sonra ve babası Rüknü'd-Devle'yi metbu tanıdığı dönemde (338-366/949-977) eski İran'a olan ilgisiyle dikkat çekti. O Persepolis'i (Fârs'da, İstahr yakınında) iki defa ziyaret etmiş ve burada bulunan eski İran hükümdarı Daryüs'ün sarayının kapısı üzerine kufî yazıyla iki kitabe hakkettirerek bu ziyaretini ebedileştirmek istemiş ve kalıntıların içerdiği en eski Farsça yazıların anlamını merak edip bunların tercümesini sağlamıştır ki⁴¹ bu, onun, kendisini eski İran krallarının takipçisi gibi görmek istediğini düşündürmektedir.⁴² Benzer şekilde o, Fars'da inşa ettiği bazı eserlere eski İran krallarının yaptığı gibi kendi İran'lı ismini vermiş ve bu çerçevede Şiraz yakınında inşa ettiği şehre *Kerd-i Fennâhusrev* ve Fars'da yaptırdığı bir zirai bölgeye de *Fennâhusrev Hurre* isimlerini vermiştir.⁴³ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, o dönemlerde eski İran belde ve şehirlerinin birçoğunun, bunları inşa eden hükümdarların adlarıyla anıldığı bilinmektedir. Hamza el-İsfahânî, Tarih'inin eski İran'a dair kısmında bunlara zaman zaman atıfta bulunulmaktadır.⁴⁴ Adudü'd-Devle'nin aynı çerçevede düşünülecek bir adımı da 347/958 tarihinden itibaren sikkelerinde halifeden aldığı *Adudü'd-Devle* unvanına ilaveten *el-Emirü'l-Adl* lakabını da kullanmış olmasıdır.⁴⁵ Adalet (Adl) esasen, İslâm'da da övülen ve emredilen bir vasıf olmasına rağmen, bu zamana kadar hiçbir halife ve emir tarafından kullanılmamıştır. İran devlet geleneğinde adaletin iyi bir hükümdarın başta gelen vasıflarından olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Adudü'd-Devle'nin, bu hareketiyle, eski İran krallarını taklit ettiği akla gelmektedir.⁴⁶

⁴¹ John J. Donohue, "Three Buyid Inscriptions", *Arabica*, XX (1973), 74-78.

⁴² H. Busse, "The Revival of Persian Kingship Under the Bûyids", *Islamic Civilisation 950-1150*, Papers on Islamic History (içinde): III, s. 60; Lutz Richter, "Amîr-Malik-Şhâhânshâh: Adud ad-Daula's Titulature Re-Examined", *JBIPS*, 18 (1980), s. 88.

⁴³ el-Makdisî, Şemsü'd-dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed, *Al-Hisn'ü'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1967, s. 259.

⁴⁴ Sadece Fârs'da bulunanlardan Erdeşir Hurre, Bîşâbü'r ve Kubad Hurre burada hatırlanabilir. Bkz., Hamza el-İsfahânî, s. 37, 39.

⁴⁵ Donald S. Whitcomb, "The Fars Hoard", *ANSMN*, 21 (1976), 185-185, No: 347, 348, 350.

⁴⁶ Lutz Richter, "Amir-Malik...", s. 88; H. Busse, "The Revival...", s. 62.

Adudü'd-Devle'nin eski İran devlet geleneğine olan ilgisinin çok daha açık işaretlerine gelince, en başta, büyük şair Mütenebbî (354/965)'nin, 354/965 yılında Şiraz'ı ziyareti sırasında kaleme aldığı bir övgü şiirinde onu *Şâhânşâh* ve bu unvanın Arapçası olan *Melikü'l-Mülûk* olarak nitelendirmesini zikretmek gerekir.⁴⁷ Bu durum, şairin sarayda konuk olarak ağırlanırken hükümdarın hayal ve ideallerine vakıf olmasıyla ilgili olmalıdır.⁴⁸ Diğer taraftan gerçekleştirdiği bazı başarılar Adudü'd-Devle'nin cesurca sayılabilecek adımlar atmasına neden oldu. Nitekim o, Uman (356/967'de) ve Kirmân'ı (357/968'de) zaptetmesiyle artan gücüne paralel olarak, 359/969-970'da Fars'da bastırıldığı bir madalyonda Sasanî hükümdarlık lakabı *Şâhânşâh* unvanını kullandı. O madalyonun her iki yüzünde Sasanî krallarının portrelerine benzer bir biçimde başında tacı olduğu halde resmedilmiş ve ayrıca mezkur madalyonun ön yüzünde, başın her iki tarafında, Pehlevice "Farreh EHzud Şâhânşâh" (Şâhânşâhın şanı artsın), arka yüzünde de "Dîr Zîy Şâh-Pan (a) â Husrev (Şâh Fena Husrev uzun yaşasın) ifadelerine yer verilmiştir; ayrıca Arapça yazı ile "Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlüllâh" ibaresinin konulmasına bilhassa dikkat edilmiştir ki bununla, öyle görünüyorki, atılan adımın İslâm karşıtı olarak değerlendirilmesinin önüne geçmek istenmiştir.⁴⁹ Bununla beraber bu madalyon, babası Rüknu'd-Devle'nin hatıra parasından farklı olarak⁵⁰ Abbâsi halifesinin adına yer vermemektedir ki, bu durum, onun Sasanî monarşisini benimseme hususunda babasından daha iddialı olduğuna işaret edebilir. Öte yandan Adudü'd-Devle'nin, *Şâhânşâh* lakabını 363/973-974 tarihli bir Arapça kitabesinde de tekrarladığı belirtilmelidir.⁵¹

Adudü'd-Devle'nin henüz babası Rüknu'd-Devle'yi methu tanıdığı dönemde (338-366/949-977) eski İran devlet modeline ilgisi anlamına gelen bütün bu adımları, her ne kadar İmâdü'd-Devle ve Rüknu'd-Devle'ninkilere

⁴⁷ el-Ukberî, *Ebü'l-Bekâ, Dîvânü Ebi't-Tayyip el-Mütenebbî bi Şerhi Ebi'l-Bekâ el-Ukberî* (et-Tibyân fî Şerhi'd-Dîvân), thk., Mustafa es-Sakka ve iki Arkadaşı, Mısır 1391/1971, III, 303, IV, 275

⁴⁸ H.Busse, "Iran under the Buyids", *CHI*, IV, 275.

⁴⁹ Mahdi Bahrami, "A Gold Medal in the Freer Galery of Arth", *Archeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, editor: George C. Miles, New Yor 1952, s.18. Ayrıca bkz., H.Busse, "The Revival...", s. 62; Ernest Kühnel, "Die Kunst Persiens Unter den Buyiden", *ZDMG*, 106 (1956), s. 85 (Tafel IV).

⁵⁰ Rüknu'd-Devle'nin hatıra parasının ön yüzü Bülveyhîler devri meskukatının alışlagelmiş özelliklerini taşımaktadır; yani sikkelerde kelime-i tevhîdin dışında Abbâsi halifesi (el-Mutî) ile Rüknu'd-Devle'nin adları yer almaktadır. Bkz., George C.Miles, "A Portrait...", s. 283.

⁵¹ *Repertorie Chronologique D'Epigraphie Arabe*, nşr., Er.Combe ve arkadaşları, Le Caire 1934, V, 102, 104, No: 1831, 1832.

göre daha iddialı olsa da, yine de belli bir çekingenlik ve sınırlılık taşıdığı belirtilmelidir. Şimdiye kadar hutbe ve sikke ile *Şâhânşâh* unvanının îlanı söz konusu olmamıştır.⁵² O, eski İran devlet modelini benimseyip hayata geçirmeye dönük daha ciddi adımlarını, babasının ölümünden sonra liderlik konumuna gelmesi, siyasî-askerî gücünün zaman içerisinde artması ve giderek hanedanı bir imparatorluk düzeyine getirmesinden sonra atmıştır denilebilir. Nitekim o, babasının ölümü üzerine önce Bûveyhîler'in Irak şubesini ortadan kaldırdıktan sonra (367/978) Cezîre'deki (Mezepotamya) Hamdanî hanedanını sona erdirdi (368/979) ve bunun ardından da Cibâl (kuzey-batı İran)'de liderliğini tanımak istemeyen kardeşi Fahrü'd-Devle'ye ve diğer güçlere boyun eğdirdirerek Ziyârîler'in elindeki Taberistân ve Cürçân'ı topraklarına kattı (371/981).⁵³ Güç ve kudretinin doruğuna geldiğini hissettiği anda önceki çekingen ve ölçülü tavrını bırakıp *Şâhânşâh* olduğunu tüm topraklarında bastıracağı sikkelerde gösterip her tarafa ilan etti. Böylece 370/980-981 yılından itibaren dinarlar ve dirhemler *el-Melikü'l-Adl Şâhânşâh Adudü'd-Devle ve Tâcü'l-Mille* adına darbedilmeye başlandı.⁵⁴

İslam tarihinde bir ilk olan bu adım, Adudü'd-Devle'nin eski İran/Sasanî devlet modelini Bûveyhî hanedanına nakledip bunu bir meşruiyet temeli yapma kararlığının belki de en güçlü tezahürü oldu. O bu kararı ayrıca bu lakabı îlan ettiği 370/980-981 yılında Cibâl seferinden Bağdat'a dönerken gönderdiği bir elçi ile Abbasî halifesi et-Tâî-Lillâh (363-381/974-991)'a ilettili ve kendisinin "eski krallardan biri olduğunu ve azametli kışraların makamına kaim olduğunu (el-Melik mine'l-Mülûki'l-

⁵² Bu devrede bunun tek istisnası birinci Irak seferi (364/975) sonunda kısa bir süre Irak'a hakim olduktan sonra *melik* lakabını benimsemesi ve bastıracağı sikkelerde *el-Emirü'l-Adl*'in yerini, *el-Melikü'l-Adl Adudü'd-Devle Ebû Şitcâ*'ın almasıdır. Bkz., Donald S. Whitcomb, "The Fars Hoard", *ANSMN*, 21 (1976), 246, 189, No: 264, 18; Lutz Richter, "Amir-Malik", s.90. Esasen bu unvan İslâm'ın ortaya çıkmasıyla ortadan kalkmış ve uzun bir süre ne bir halife ne de bir emir tarafından kullanılmamıştı. Bundan dolayı Adudü'd-Devle'nin bu davranışı dikkat çekici olabilirdi. Fakat öyle görünüyor ki onu cesaretlendiren, bu konuda ilk adımı kendisinin atmamış olmasıdır.. Çünkü bu unvanı ondan önce bir başka İran'lı hanedan olan Samanîler kullanmışlardı. Bu hanedandan Nuh b. Nasr (331-343/943-954), 339/950-951 yılından itibaren bastıracağı sikkelerde İslâm tarihinde ilk defa olmak üzere *el-Melikü'l-Müeyyed* unvanına yer vermişti. Bkz., A.Ayalon, "Malik", *EI2* (İng), VI, 261; Hasan el-Bâşâ, *el-Elkâbil'l-İslâmiyye*, Kahire 1409/1989, 498. Adudü'd-Devle'nin sikkelerde *el-melik* unvanına yer vermesinin ardında ayrıca Bûveyhîler'in bu unvanı daha önce kullanan rakipleri Samanîler'den geri kalmama düşüncesinin bulunduğu da dikkatten uzak tutulmamalıdır.

⁵³ Abdülkerim Özaydın, "Adudü'd-Devle", *DİA*, I, 392, 393.

⁵⁴ Lutz Richter, "Amir-Malik...", s. 93; Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Bologna 1967, IX, 261, No: 655h, 663f; H.Busse, "The Revival...", s. 62.

Mütekaddimîn ve Cârî Mecâri'l-Ekâsir el-Muazzamîn) bildirdi ve halifeden başkente (Bağdat) girerken kendisini karşılamasını istedi.⁵⁵

Adudü'd-Devle'nin bundan sonraki girişimleri de içerik olarak öncekilerin bir devamı mahiyetinde idi. Öyle anlaşılıyor ki, tarihî kaynaklarda Büveyhîler'i Sasanîler'e bağlayan ve onların Behram Gur'un soyundan geldiklerini gösteren şecere, Adudü'd-Devle'nin isteği ile onun Bağdat döneminde (367-372/978-983) hazırlandı.⁵⁶ Hükümranlığını Sasanîler'in halefi olmaya dayandırmak isteyen bir hükümdarın monarşik devlet görüşüne göre onların soyundan gelmesi ve bunu gösteren bir nesep şeceresine sahip olmak istemesi anlaşılır bir şeydi. Onun bir başka adımı da Büveyhîler'in mensup olduğu Deylemliler'in tarihî mefahirini ortaya çıkarıp dünyaya sunmak için dördüncü/onuncu asırda nesir ve edebi mektup yazıcılığının en büyüklerinden biri olan Ebû İshâk es-Sâbî (384/994)'ye bir tarihî eser kaleme alması görevini vermesi idi. Aynı zamanda Büveyhî hanedanında üst düzey görevler yapmış olan Sâbî, bu eseri hükümdarın bir konudaki davranışından dolayı kusurlu görerek tevkif ettirdiği hapis hanede kaleme aldı. İlginç bir şekilde kitap *et-Tâcî fî Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye* adını taşımaktaydı ve öyle görünüyor ki bu ad, Adudü'd-Devle tarafından konulmuştu. Çünkü kaynaklarda açıkça belirtildiği gibi bu eser, hükümdarın kişisel olarak sipariş ettiği bir proje idi. O kadar ki Adudü'd-Devle'nin kitabın yazım aşamalarında araya girdiği ve yazılan her bölümün tamamlandıktan sonra onun kontrol, müdahale ve onayından geçtiği söylenmektedir. Hatta kitap, yazımı tamamlanınca son olarak Adudü'd-Devle'nin huzunda tekrar bütünüyle okunmuştur. Seâlibî (429/1037) ve Yâkût (626/1228)'un kaydettiklerine göre Ebû İshâk es-Sâbî, kendisini hapis hanede ziyaret edip hatırlamı soran bir arkadaşına maruz bırakıldığı bu duruma bir tepki olmak üzere "Aslı astarı olamayan/batıl şeyler donatıp, yalanlar süslüyorum" diye cevap vermiştir.⁵⁷

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, VII, 104.

⁵⁶ es-Sâbî, İbrâhîm b.Hilâl, *el-Müntezâ min Kitâbi'l-Tâcî li Ebî İshâk es-Sâbî*, thk. ve şerh., Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdâd 1397/1977, s. 32; el-Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b.Ahmed, *el-Âsârü'l-Bâkiye an Kurâni'l-Hâliye*, Leipzig 1923, s. 37-38; İbn Mâkûlâ, el-Emîr el-Hâfiz Ebû Nasr Alî b.Hibetullâh, *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâ ve'l-Kimâ ve'l-Ensâb*, (İndia 1962'den ofset) Beyrut trz., I, 371-372; İbn Haldûn, Abdurrahman b.Muhammed b. Haldûn el-Hadramî, *Kitâbu Unvânü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber ... (Târîhu İbn Haldûn)*, Beyrut 1391/1971, III, 395.

⁵⁷ es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail en-Nîsâbü'rî, *Yefûmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, el-Mekketü'l-Mükerreme 1399/1979, II, 244; er-Rûzrâvarî, Zahirüddîn Ebû Şüca' Muhammed b. el-Hüseyin, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, The Eclipse of Abbâsid Caliphate, nşr., H.F.Amedroz, D.S.Margoliouth (içinde), London 1921, III, 22-23; Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b.Abdullâh, *Mu'cumü'l-Üdebâ*, nşr., D.S.Margoliouth,

Bu eserin yazdırılması ve özellikle adı, son derece önemlidir. Çünkü kitabın isminin açıkça ifade ettiği gibi Adudü'd-Devle bir anlamda kendisinin başında bulunduğu Büveyhî hanedanını bir *Deylem Devleti* (ed-Devletü'd-Deylemiyye) olarak nitelendirmiş ve böylece devletinin adını da koymuş olmaktadır; yazılan kitap da o ana kadar devam eden bu devletin tarihi olmaktadır. Hanedanı Sasanîler'e bağlama ve Şâhânşâh lakabını benimseme ise bir anlamda bu devletin dayandığı siyasi-hukuki temeli temsil etmektedir.

Şimdi ta baştan beri Hamza'nın Büveyhîler/Deylemliler hakkında ortaya koyduğu ve bizim genişçe üzerinde durduğumuz yaklaşım, birinci ve ikinci nesil Büveyhî emirlerinin (yani İmâdü'd-Devle, Rüknü'd-Devle ve Adudü'd-Devle) Büveyhî hanedanına siyasi-hukuki olarak bir meşruiyet temeli sağlama yönündeki yukarıdaki girişimleri ile mukayese edildiğinde, aralarındaki ilişki ve benzerlik kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu durum Hamza el-İsfahânî'nin ilk Büveyhî emirleri ile ilişkisinin, kaynaklarda bize aksedenden daha ileri bir boyutta olduğunu ve ünlü bilginin doğrudan söyledikleri veya îma ettikleri görüşlerin bu ilişkinin izlerini taşıdığını düşündürmektedir. Yukarıda ortaya konulanlardan kolayca anlaşılmaktadır ki, gerek Hamza el-İsfahânî ve gerekse onun çağdaşları olan ilk Büveyhî emirlerinin temel kaygı ve hedefleri, kısaca, Deylemliler'e/Büveyhîler'e bir meşruiyet temeli sağlamaya çalışmaktan ibarettir. Hamza, Deylemliler'i ve onların şahsında Büveyhîler'i yukarıda tartışılan anlam içeriği ve sınırları ile *devlet* olarak tanımlayıp bu hanedanın eliyle Araplar'ın hakimiyet dönemini temsil eden Abbasî devletinin fiilî varlığının sona erdiğini ileri sürerek ve üstünlük-egemenlik nöbetinin artık adı geçen zümre ve hanedanın şahsında Acem'e (bunu burada Eski İran diye okumak gerekir) geçtiğini iddia ederek bu meşruiyet temelini taşlarını döşemeye çalışmıştır. İlk Büveyhî emirleri de benzer ve yer yer aynı yolu takip etmiş görünmektedirler. Yukarıda genişçe üzerinde durulduğu gibi onlar da, tedrici adımlarlarla Sasanîler'in hükümdarlık unvanı *Şâhânşâhı* yeniden canlandırıp bunu hakimiyetleri için hukuki-tarihi bir temel yapmak ve böylece eski İran'ın (dini dışında) adeta yeniden geri döndüğünü, yani hakimiyetin Arap'tan Acem'e intikal ettiğini iddia

Mısır 1923-1930, I, 325, 333; F.C. De Blois, "Sâbî", *EI2*, VIII, 67. Adı geçen kitabın *el-Münteza' min Kitâbi't-Tâcî li Ebî İshâk es-Sâbî* adlı özetinin yalnızca Deylemliler'in menşei ve ilk ortaya çıkışlarına dair küçük bir kısmı, zamanımıza ulaşmış ve Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî (Bağdâd 1397/1977) ile W. Madelung (*Ahbârü Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gîlân*, Beyrut 1987 (içinde), s.7-51) tarafından neşredilmiştir. Madelung ayrıca el-Münteza'ın muhtevasının Ali oğullarına dair kısmı üzerinde bir çalışma kaleme almıştır: "Abû İshâq al-Sâbî on the Alids of Tabaristan and Gîlân", *JNES*, 26 (1967/1), s.17-57.

etmek suretiyle *ed-Devletî'd-Deylemiyye*'yi inşa etmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken siyasi-askeri yaptırım gücünü hemen hemen bütünüyle kaybetmiş olan Abbasî hilafetine biat ederek, Sünnî çoğunluk tarafından gayri meşru, hukuk dışı sayılmanın önüne geçmeyi amaçlamışlardır

Gerek tarihçi ve gerekse ilk Büveyhîler'de nihai gayenin *Deylem Devletini* (*ed-Devletî'd-Deylemiyye*) inşa etmek olduğunun altını burada bir daha çizmek gerekir. Bu adlandırma, Hamza'nın ölümünden yaklaşık on yıl sonra Büveyhî emiri Adudü'd-Devle tarafından alt yapısı hazırlandıktan ve uygun zemin bulunduktan sonra adı geçen tarihçinin kavramsallaştırmasıyla uygunluk içinde dillendirilip seslendirilmiş olması son derece manidar görünmektedir. Gerçi Hamza, Adudü'd-Devlenin, son yıllarında özellikle de Bağdat döneminde attığı yukarıda belirtilen adımlarına şahitlik edemedi. Fakat öyle görünüyor ki, bütün bunlar, Rüknu'd-Devle'nin sarayında veya bilhassa Adudü'd-Devle'nin Fars'taki merkezinde zamanı geldiğinde gerekli adımlar atılmak üzere konuşulup tartışılmaktaydı ve tarihçi kaynaklara aksetmese bile bunlardan haberdardı. Hamza'nın bir eserini Adudü'd-Devleye ithaf ettiği burada tekrar hatırlanmalıdır. Şu kadar var ki, Hamza'nın ilk Büveyhîler'in benimsediği *Şâhânşâh* lakabından bahsetmemesi ilginçtir. Belki de bunun nedeni, yukarıda belirtildiği gibi, onun kitabını yazdığı sırada Büveyhî emirlerinin bu unvanı benimseyip îlan etme konusundaki çekingen ve tedirgin tavırlarıyla ilgili idi.

Her halükârda Hamza el-İsfahânî, Büveyhîler'e bu dönemde başka herhangi bir tarihçide görülmedik tarzda bir destek sunmuş görünmektedir. Ne var ki, ne Hamza'nın gayreti ne de ilk Büveyhî emirlerinin çabaları, Büveyhî hanedanının *devlet* kavramında içkin bir tarih tezinden ve bu kavramla ilişkili yönleri bulunan eski İran hükümdarlık anlayışından sağlanmaya çalışılan felsefî-hukuki-tarihi temeller üzerinde duran bir devlet veya Eski İran'ın'ın yeniden canlandığı bir hükümdarlık olmasını ve böylece Abbasî hilâfetinden teorik olarak bağımsız bir nitelik kazanmasını sağlayamamıştır. Bunun bir çok nedeni olsa da Adudü'd-Devle'den sonra Büveyhîler'in onun ölçüsünde bir hükümdar çıkaramamalarını özellikle kaydetmek gerekir. Sonunda hem *devlet* hem de *Şâhânşâh* kavramları zaman içerisinde bu dönemdeki tarihsel-siyasi-hukuki anlamlarını yitirmişlerdir. *Devlet* sonraki zamanlarda artık sayıları gittikçe çoğalan hanedanlar için

kullanılırken,⁵⁸ *Şâhânşâh* da değişik emir ve devlet adamlarının alıp benimsemiği sıradan bir unvan⁵⁹ haline gelmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hamza el-İsfahânî'nin Deylemliler'in ve onların şahsında ilk Büveyhîler'in dördüncü/onuncu asırda İslâm dünyasının merkezi kısımlarında (Irak ve bir kısım İran gibi) elde ettikleri siyasi-askeri hakimiyeti tarihsel ve hukuki olarak anlamlandırıp temellendirmeye çalışırken *devlet* kavramından hareket etmiştir. Bunun nedeni, onun eserini yazdığı ve Büveyhîler'in iktidarını sağlamlaştırma teşebbüslerinde buldukları dönemde *devlet* kavramının taşıdığı tarihi-felsefî ve siyasi-hukuki anlam çerçevesiydi. Bu anlam çerçevesi de genel olarak iki boyutlu idi. Birinci boyutuyla kavram, esas ve alışılmış şekliyle Abbasî hilafetinde temsil edilen Arap-İslam hakimiyetini ve tarihsel çağını ifade etmekteydi. Bir başka ifade ile bu dönemde *devlet* denince Abbasîler akla gelmekteydi ve dolayısıyla Fâtımîler dışında Abbasî hilafet topraklarında ortaya çıkan hiçbir mahalli hanedan, ister Abbasîler'i tanısin ister tanımasın, kendisini *devlet* kavramıyla tanımlamamıştı. İkinci boyutuyla bu kavram, özellikle bir kısım İranlı çevrelerce tarihte milletlerin ve hatta dinlerin üstünlük ve hakimiyeti sırayla ele geçirdikleri bir süreci ifade etmek üzere kullanıldı. *Devlet* kavramını bu anlamda kullanmakla bu çevreler biraz da egemenliğin Araplar'ın elinden çıkıp Acem'e yani İran'a dönmesi şeklindeki beklentilerini ifade etmiş olmaktadır.

Hamza el-İsfahânî eserinde, kavramın birinci anlamıyla kullanıldığını gösteren ifadelere yer verdi; fakat öyle görünüyor ki o, kişisel olarak bu kavramın ikinci anlamıyla içerdiği tarih tezini/görüşünü biraz değişiklikle kabul etmekteydi. Denilebilir ki o, mutedil bir İran milliyetçisi olarak aşırı Şuûbiyye mensuplarından farklı olarak *devlet* kavramından hakimiyetin sadece milletler arasında el değiştirmesini aladı ve İslâm tarihsel çağının sürekliliğine kani oldu. İşte Hamza el-İsfahânî, içeriğini bir ölçüde yeniden belirlediği *devlet* kavramını Deylemliler'i/Büveyhîler'i tarihî-siyasî-hukukî olarak temellendirme amacıyla kullandı. Deylemliler'i/Büveyhîler'i *devlet*

⁵⁸ Krş., F.Rosenthal, "Dawla", *EI2* (ing.), II, 177-178; Madelung, "Assumption...I", s. 96.

⁵⁹ Krş., Madelung, "The Assumption...I", s. 171 vd., 182. Örneğin Büveyhîler'i ortadan kaldıran Selçuklular'ın büyük sultanları, yani Tuğrulbey (429-455/1038-1063), Alparslan (455-465/1063-1072), Melikşâh (465-485/1072-1092), Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) ve Sencer (511-552/1118-1157), lakap olarak, *es-Sultânü'l-Muazzam* ve *es-Sultânü'l-A'zam*'ın yanı sıra *Şehinşâh* veya *Şehinşâhü'l-A'zam*'ı da kullanmışlardır. Bkz., Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (1971), Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, s. 436, 437, 438; Dominique Sourdel, "Un Trésor de Dinars Gaznawides et Salgûqides Découvert en Afghanistan", *Bulletin d'études Orientales*, XVIII (1963-1964), s. 215-217, 219.

olarak konumlandırmakla yani *Deylem (Büveyhî) devleti* kavramsallaştırmasıyla Arap üstünlüğünün temsilcisi olarak algılanan Abbasî devletinin ve tarihsel çağının sonuna geldiğini ve Acem'in/eski İran'ın yeniden tarih sahnesine çıktığını demeye getirdi. Hamza'ya göre, öyle görünüyor ki, *Deylem devleti* Arap egemenliğine bir alternatif olsa da İslâm çağının bir alternatifi değildi; bundan dolayı Abbasî halifeleri, esasen siyasî-askerî etkin rolleri sona erse de, dinî önderlik konularını *Deylem/Büveyhî devleti*'nde de devam ettirebilirlerdi.

Hamza el-İsfahânî'nin Deylemliler'e/Büveyhîler'e dair bu yorumu, ilk bakışta kendisine ait belirli bir tarih görüşünün bir yansıması olarak görülebilir. Fakat ünlü bilginin çağdaşı birinci ve ikinci nesil Büveyhî emirlerinin siyasî hakimiyetlerini İslam tarihinde ilk defa olarak, eski İran siyaset teorisini simgeleyen *Şâhânşâh* unvanına dayandırmaları ve ayrıca hanedanlarını Hamza gibi *Deylem devleti* olarak konumladırılmaya çalışmaları dikkate alındığında, söz konusu yorumun devrin siyasî güçlerinin etkisinin izlerini de taşıdığı izlenimini vermekte ve bu da bizi Hamza'nın Büveyhîler'le ilişkisinin kaynaklara yansıyandan daha ileriye gittiği varsayımına götürmektedir.

